

РОЛЬ ІНКЛЮЗИВНО-РЕСУРСНИХ ЦЕНТРІВ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЯКІСНОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

THE ROLE OF INCLUSIVE RESOURCE CENTERS IN PROVIDING QUALITY EDUCATION FOR CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS: CHALLENGES AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

Стаття присвячена аналізу ролі інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ) у забезпеченні якості освіти для дітей з особливими освітніми потребами (ООП). Основна увага приділяється аналізу сучасних викликів, що впливають на ефективність роботи ІРЦ, таких як нерівномірний географічний розподіл, брак кваліфікованих кадрів, недостатнє фінансування та матеріально-технічна база. Описані основні напрямки діяльності інклюзивного ресурсного центру, які включають: формування та поповнення фонду ресурсних матеріалів; створення й регулярне оновлення електронної бази освітніх послуг для дітей з особливими освітніми потребами в регіоні; аналіз та впровадження позитивного досвіду розвитку інклюзивної освіти як в Україні, так і за кордоном; розробку, апробацію та впровадження практично орієнтованих технологій психолого-педагогічного супроводу дітей, які навчаються за інклюзивною формою; налагодження співпраці з соціальними партнерами для ефективного поширення інклюзивної освіти у навчальних закладах області.

Особливий акцент зроблено на співпраці інклюзивно-ресурсних центрів з органами влади, закладами освіти, охорони здоров'я, соціального захисту та громадськістю. Підкреслюється важливість взаємодії між центром і командою психолого-педагогічного супроводу дитини в закладах загальної середньої та дошкільної освіти, що визначає ефективність надання психолого-педагогічних і корекційно-розвиткових послуг. Також досліджуються проблеми взаємодії ІРЦ із закладами загальної середньої освіти (ЗЗСО) та батьками, що є важливим аспектом успішної інтеграції дітей з ООП у навчальний процес. У статті висвітлюються можливі шляхи вирішення цих проблем, зокрема через удосконалення підготовки фахівців, забезпечення їх безперервного професійного розвитку та створення умов для ефективної взаємодії всіх учасників освітнього процесу. Запровадження системи моніторингу ефективності роботи ІРЦ є ключовою умовою для підвищення якості надання послуг. Висновки статті підкреслюють необхідність комплексного підходу до вдосконалення роботи інклюзивно-ресурсних центрів, що сприятиме поліпшенню освіти для дітей з ООП та їхній успішній соціалізації.

Ключові слова: інклюзивна освіта, дитина з особливими освітніми потребами, інклюзивно-ресурсний центр, корекційно-розвиткові послуги, фахівці (консультанти) інклюзивно-ресурсних центрів.

The article is devoted to the analysis of the role of inclusive resource centers (IRCs) in ensuring quality education for children with special educational needs (SEN).

The focus is on analyzing modern challenges affecting the efficiency of IRCs, such as unequal geographical distribution, a shortage of qualified personnel, insufficient funding, and inadequate material and technical resources. The main areas of activity of inclusive resource centers are described, including: the creation and replenishment of a resource material library; the establishment and regular updating of an electronic database of educational services for children with special educational needs in the region; the analysis and adoption of positive experiences in the development of inclusive education both in Ukraine and abroad; the development, testing, and implementation of practice-oriented technologies for psychological and pedagogical support for children studying in an inclusive format; and fostering collaboration with social partners to effectively promote inclusive education in regional educational institutions.

Special attention is given to the collaboration of inclusive resource centers with government authorities, educational institutions, healthcare facilities, social protection organizations, and the community. The importance of interaction between the center and the psychological and pedagogical support teams for children in general secondary and preschool education institutions is emphasized, as it determines the effectiveness of providing psychological, pedagogical, and corrective developmental services.

The article also explores the challenges of interaction between IRCs and general secondary education institutions (GSEIs) and parents, which are crucial for the successful integration of children with SEN into the educational process. Possible solutions to these challenges are highlighted, including improving the training of specialists, ensuring their continuous professional development, and creating conditions for effective collaboration among all participants in the educational process. The introduction of a monitoring system to evaluate the effectiveness of IRCs is identified as a key condition for improving the quality of services provided.

The conclusions of the article emphasize the need for a comprehensive approach to improving the work of inclusive resource centers, which will contribute to enhancing education for children with SEN and their successful socialization.

Key words: inclusive education, child with special educational needs, inclusive resource center, corrective developmental services, specialists (consultants) of inclusive resource centers.

УДК 376

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2025/79.2.18>

Чигріна Я.Ю.,

докт. філос.,

доцент кафедри загальної та спеціальної педагогіки

Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

Полупанова Я.М.,

докт. філос.,

завідувач ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти

Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

Косенко С.М.,

методист ресурсного центру підтримки інклюзивної освіти

Комунального закладу вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради»

Постановка проблеми у загальному вигляді. Інклюзивно-ресурсні центри (ІРЦ) стали важливим елементом системи підтримки дітей з особливими

освітніми потребами (ООП) у сучасній освіті. Їхня головна мета – забезпечення комплексної допомоги у навчанні, розвитку та соціальній інтеграції

таких дітей через надання корекційних, психологічних та педагогічних послуг. Проте, незважаючи на розбудову мережі ІРЦ, виникають численні проблеми, пов'язані з ефективністю їхньої роботи, доступністю ресурсів, підготовкою фахівців, а також взаємодією з батьками, педагогами та іншими учасниками освітнього процесу.

Основною проблемою є те, що, хоча ІРЦ формально виконують свою функцію, рівень якості та результативності наданих послуг нерідко залишається на недостатньому рівні через низку факторів. Серед них – недостатнє фінансування, брак та відтік кваліфікованих кадрів, недостатньо укомплектована матеріально-технічна база, наявність та доступність укріття; відсутність критеріїв оцінки діяльності, а також нерівномірне розподілення центрів у регіонах, що обмежує доступ до їхніх послуг для значної частини дітей з ООП. Крім того, існують проблеми з інформованістю батьків про можливості ІРЦ та недостатньою інтеграцією між центрами й ЗЗСО.

Ці виклики потребують детального вивчення для того, щоб визначити шляхи підвищення ефективності роботи ІРЦ та їхньої ролі у створенні сприятливих умов для якісної інклюзивної освіти. Слід дослідити, як можна поліпшити організацію роботи ІРЦ, забезпечити кращу підготовку фахівців та підвищити рівень співпраці між батьками, педагогами й іншими учасниками процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методичні основи інклюзивного навчання та діяльності інклюзивно-ресурсних центрів представлено у працях українських науковців, а саме: В. Андрущенка, І. Бежа, С. Гончаренка, В. Зязюна, В. Кременя, В. Лугового, В. Панка, О. Топузова, А. Шевцова та ін. (визначення пріоритетів розвитку національної освіти); В. Засенка, Е. Данілавічюте, В. Кобильченка, С. Литовченко, А. Колупаєвої, Т. Сак, Н. Софій, О. Таранченко, О. Федоренко та ін. (дослідження концептуальних аспектів інклюзії); І. Горбенко, В. Жук, В. Засенка, А. Колупаєвої, С. Кульбиди, Н. Софій, Л. Прохоренко, О. Таранченко, Н. Ярмоли та ін. (аналіз сучасного стану та визначення перспектив розвитку інклюзивного навчання в Україні); А. Обухівської, О. Таранченко, В. Шевченка (дослідження історії консультативно-діагностичної служби); Ю. Бондаренко, Ю. Бойчука, Т. Дегтяренко, О. Казачінер, В. Лященко, О. Мартинчук, С. Миронової, А. Обухівської, Н. Пахомової, Т. Скрипник, Г. Соколової, М. Супруна, О. Таранченко, О. Форостян та ін. (підготовка та підвищення кваліфікації спеціальних педагогів, фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів); Е. Данілавічюте, Л. Прохоренко, Н. Ярмоли та ін. (розроблення нових підходів до визначення освітніх труднощів дитини та забезпечення необхідного рівня підтримки в освітньому процесі); Е. Данілавічюте, Л. Наконечної,

Н. Софій, О. Таранченко та ін. (порівняльний аналіз зарубіжного та національного досвіду діяльності ІРЦ); В. Засенка, Е. Данілавічюте, С. Литовченко, Л. Прохоренко, О. Рибак, О. Таранченко та ін. (дослідження організаційно-методичних засад діяльності інклюзивно-ресурсних центрів); А. Обухівська, С. Литовченко та ін. (узагальнення результатів комплексної оцінки розвитку дитини в ІРЦ) [4].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

П'ять років в Україні функціонує мережа інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ), основним завданням яких є оцінка розвитку дітей з особливими освітніми потребами (ООП) та методичне забезпечення їх психолого-педагогічного супроводу в умовах інклюзивного навчання. Наразі система ІРЦ переживає період становлення, яке відбувається у доволі непростих умовах. Складний процес розбудови нового для української системи освіти інклюзивного навчання і щільно пов'язаного з ним функціонування ІРЦ ускладнене протягом трьох останніх років умовами карантинних обмежень через Covid-19, а в останній рік ще й трагедією війни [1].

Незважаючи на впровадження інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ) в освітню систему, залишається низка невирішених проблем, які обмежують їхню ефективність та можливість повного задоволення потреб дітей з особливими освітніми потребами (ООП). Серед ключових аспектів, які потребують додаткової уваги, є такі: недостатня доступність ІРЦ у віддалених регіонах, брак кваліфікованих фахівців, недостатнє фінансування та матеріально-технічне забезпечення, невідпрацьовані механізми співпраці між ІРЦ, школами та батьками, відсутність єдиної системи моніторингу результатів роботи ІРЦ. Наприклад, у деяких регіонах України ІРЦ функціонують лише в обласних центрах, що ускладнює доступ дітей з сільської місцевості до послуг таких центрів.

У контексті проблеми зауважимо: в Україні вже діє «Міжнародна класифікація функціонування, обмеження життєдіяльності і здоров'я. Діти і підлітки» (МКФ-ДП), що дає розуміння про функціонування дитини в різних контекстах; основні ідеї, підходи МКФ покладено в основу діяльності ІРЦ, зокрема й процедури оцінювання та оформлення висновку. У 2018 році МОН України закупило стартовий пакет методик для оцінювання особливих освітніх потреб на базі ІРЦ. Це світовий стандарт діагностики (діагностування лише в контексті визначення особливостей), необхідність

доказової бази досліджень, стандартизації інструментів і є свідченням інтеграції України у світове співтовариство [2].

Метою цієї статті є всебічний аналіз ролі інклюзивно-ресурсних центрів у забезпеченні якісної

освіти для дітей з особливими освітніми потребами, а також виявлення ключових проблем, які обмежують ефективність їхньої роботи, та шляхів їх подолання.

Виклад основного матеріалу. Діяльність інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ) в Україні регулюється низкою нормативно-правових документів, що визначають їхні функції, організацію роботи та напрями підтримки дітей з особливими освітніми потребами (ООП). Серед ключових документів, на які спираються ІРЦ у своїй діяльності, є такі: Закон України «Про освіту» (№2145-VIII від 05.09.2017); Закон України «Про загальну середню освіту» (№463-IX від 16.01.2020); Постанова Кабінету Міністрів України №545 «Про затвердження Положення про інклюзивно-ресурсний центр» (від 12.07.2017); Наказ Міністерства освіти і науки України №609 «Про затвердження порядку організації інклюзивного навчання в закладах загальної середньої освіти» (від 23.04.2019); Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» (№2961-IV від 06.10.2005); Конвенція ООН про права дитини. Правове регулювання діяльності ІРЦ спрямоване на створення рівних умов доступу до якісної освіти для дітей з ООП. Однак на практиці реалізація нормативних вимог супроводжується низкою викликів, які потребують додаткового дослідження та вдосконалення.

Вперше концепція інклюзивно-ресурсного центру знайшла своє застосування завдяки українсько-канадському проекту «Інклюзивна освіта для дітей з особливими освітніми потребами в Україні», що проводився Інститутом спеціальної педагогіки НАПН України (нині – Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України) разом з Всеукраїнським фондом «Крок за кроком» та Національною асамблеєю інвалідів України упродовж 2008-2013 років. Результатом реалізації цього проекту стало створення перших експериментальних інклюзивно-ресурсних центрів (на той час на базі психолого-медико-педагогічних консультацій) у Львові та Сімферополі.

Незважаючи на відмінності у створенні цих центрів, їх робота відзначалася спільними характеристиками, зокрема специфічними цілями та завданнями. Основними цілями стали координація послуг для дітей із особливими освітніми потребами, надання інформаційно-методичної підтримки батькам та педагогам, а також захист прав дітей з ООП, зокрема їхнього права на освіту. Реалізація цих завдань безпосередньо залежала від ефективності функціонування інклюзивно-ресурсних центрів [1].

Наразі питання доступності інклюзивно-ресурсних центрів є одним з найважливіших у контексті забезпечення рівного доступу до освіти для всіх дітей з ООП. Проте на сьогоднішній день спостерігається значна нерівномірність у географічному

розподілі центрів. Зокрема, у великих містах діти мають більше можливостей для отримання необхідних послуг, тоді як у сільських або віддалених районах такі центри або відсутні, або мають обмежений потенціал. Ця нерівномірність доступу до ІРЦ впливає на рівень освіти дітей у віддалених місцевостях, оскільки відсутність належної підтримки заважає реалізації їхніх потенційних можливостей. Вирішенням цієї проблеми може стати створення мобільних ІРЦ або розвиток мережі таких центрів, що охоплюватимуть більш широкі території, включаючи сільські місцевості.

Друга ключова проблема полягає у кадровому забезпеченні. Успішне надання послуг дітям з ООП залежить від кваліфікації фахівців, які працюють у цих центрах. Проте реальна ситуація показує, що багато ІРЦ стикаються з браком підготовлених кадрів, особливо у віддалених регіонах. Недостатня кількість фахівців обмежує можливості надання індивідуалізованих послуг для дітей з різними типами порушень. Це, у свою чергу, знижує ефективність роботи ІРЦ і ставить під загрозу досягнення основної мети – створення умов для успішної інтеграції дітей з ООП в освітні заклади. Для вирішення цієї проблеми важливо впровадити систему безперервної підготовки фахівців (консультантів) ІРЦ. Регулярне підвищення кваліфікації та професійний розвиток педагогів є необхідною умовою для адаптації до сучасних викликів у роботі з дітьми з ООП. Розроблено та експериментально перевірено освітню програму підвищення кваліфікації педагогічних працівників – фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів (затверджено вченою радою КЗВО «Дніпропетровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради, 2023 р.). Метою освітньої програми є підвищення професійної компетентності фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів із врахуванням сучасних викликів. Вирішення завдань підвищення кваліфікації передбачало формування *мотиваційно-ціннісної, операційно-діяльнісної і рефлексивно-оцінювальної* складових діяльності фахівця ІРЦ [4].

Крім того, в розрізі даного проблемного питання, слід розглянути аспект мотивації та оплати праці фахівців, щоб залучити більше професіоналів до роботи, особливо у віддалених регіонах.

Фінансування інклюзивно-ресурсних центрів є ще однією проблемою, що впливає на якість надання послуг дітям з ООП. У багатьох центрах спостерігається недостатня матеріально-технічна база, що ускладнює використання сучасних технологій і методик для підтримки дітей з різними порушеннями розвитку. Застаріле обладнання та брак спеціальних засобів не дозволяють ІРЦ використовувати потенціал сучасних технологій на повну силу. Наприклад, для дітей з порушеннями слуху або зору необхідні спеціальні пристрої, які допомагають

інтегруватися у навчальний процес. Відсутність таких ресурсів знижує рівень навчання та розвитку дітей з ООП. Для покращення матеріально-технічної бази необхідно забезпечити належне фінансування ІРЦ на державному та місцевому рівнях. Окрім того, важливим аспектом є впровадження інноваційних технологій, які можуть суттєво полегшити навчання та адаптацію дітей з ООП. Це можуть бути комп'ютерні програми для розвитку мовлення, інтерактивні платформи для навчання або пристрої для альтернативної комунікації.

Ефективна співпраця між інклюзивно-ресурсними центрами, освітніми закладами та батьками є необхідною умовою для успішної інтеграції дітей з ООП у суспільство. Проте на практиці ця взаємодія часто є недостатньо організованою. Педагоги шкіл можуть не мати достатніх знань про специфіку роботи з дітьми з ООП, а батьки можуть бути не завжди поінформованими про можливості ІРЦ або не мати достатньо ресурсів для підтримки навчального процесу вдома. Налагодження тісної співпраці між усіма учасниками процесу є ключовим фактором успіху інклюзивної освіти. Педагоги шкіл повинні мати змогу отримувати рекомендації від фахівців ІРЦ щодо роботи з дітьми з ООП, а батьки – активніше брати участь у процесі навчання та розвитку дитини. Для цього необхідно забезпечити регулярний обмін інформацією та консультації між ІРЦ, школами і родинами.

Ще однією невирішеною проблемою є відсутність єдиної системи моніторингу та оцінки результатів роботи інклюзивно-ресурсних центрів. Наразі багато ІРЦ не мають чіткої системи оцінювання ефективності своєї діяльності та результатів роботи з дітьми з ООП. Це ускладнює процес коригування методик та покращення роботи центрів. Для забезпечення якісної роботи ІРЦ необхідно запровадити систему моніторингу, яка б дозволяла оцінювати ефективність надання послуг та довгострокові результати для дітей. Така система має включати оцінку індивідуальних навчальних планів, рівня розвитку дітей та ступеня їхньої адаптації до освітнього середовища.

На основі проведеного аналізу можна запропонувати кілька ключових рекомендацій для покращення роботи інклюзивно-ресурсних центрів:

1. Оптимізація географічної присутності ІРЦ шляхом створення мобільних центрів або розширення мережі у віддалених регіонах для забезпечення доступності послуг для всіх дітей з ООП.
2. Підвищення рівня підготовки фахівців через систему безперервної освіти, що дозволить педагогам освоювати новітні методики та технології роботи з дітьми з ООП.
3. Забезпечення належного фінансування ІРЦ для покращення матеріально-технічної бази та впровадження сучасних технологій, які сприятимуть розвитку дітей з ООП.

4. Налагодження тісної співпраці між ІРЦ, загальноосвітніми школами та батьками, що дозволить створити єдиний підхід до навчання та розвитку дитини, враховуючи всі її індивідуальні потреби.

5. Запровадження системи моніторингу ефективності роботи ІРЦ, яка дозволить оцінювати результати роботи з дітьми з ООП та коригувати методики для досягнення кращих результатів.

Розвиток інклюзивно-ресурсних центрів (ІРЦ) є важливим напрямом у забезпеченні доступу до якісної освіти для дітей з ООП, що відповідає сучасним тенденціям освітньої політики України та міжнародним стандартам. З огляду на ключові виклики, які постають перед ІРЦ, перспективи їхнього розвитку мають бути спрямовані на вдосконалення організаційної структури, кадрового забезпечення, використання сучасних технологій і розширення функцій центрів.

Однією з важливих перспектив розвитку є створення системи інтегрованих послуг, яка охоплюватиме не лише освітні потреби дітей з ООП, а й соціально-реабілітаційні та медико-психологічні аспекти. Такий підхід сприятиме забезпеченню комплексної підтримки дітей, враховуючи всі аспекти їхнього розвитку та соціальної інтеграції. Це можливо завдяки міжвідомчій співпраці між системами освіти, охорони здоров'я та соціального захисту, що дозволить створити цілісну систему супроводу дитини з ООП та її родини.

Перспективним напрямом є також удосконалення механізмів моніторингу діяльності ІРЦ та результатів підтримки дітей. Запровадження систематичного моніторингу дозволить оцінювати ефективність послуг, виявляти проблемні аспекти в роботі центрів та забезпечувати своєчасне коригування освітніх і корекційних програм. Це потребує створення єдиної інформаційно-аналітичної платформи для збору та аналізу даних щодо діяльності ІРЦ і результатів розвитку дітей з ООП.

Використання інноваційних технологій є ще одним перспективним напрямом розвитку. Запровадження цифрових інструментів для діагностики, розробки індивідуальних програм розвитку та дистанційного надання корекційних послуг дозволить розширити доступність послуг ІРЦ та підвищити їхню ефективність. Це особливо актуально для дітей з віддалених регіонів або тих, хто має складні порушення розвитку. Сучасні технології можуть також забезпечити підвищення кваліфікації фахівців через онлайн-платформи для навчання та обміну досвідом.

Розвиток кадрового потенціалу ІРЦ є ще однією ключовою перспективою. Створення системи безперервного професійного розвитку фахівців сприятиме підвищенню рівня компетенцій у роботі з дітьми з різними типами порушень. Професійний

розвиток має бути орієнтований на впровадження новітніх методик корекційної роботи, використання інноваційних технологій та забезпечення практичних навичок співпраці з педагогами, батьками та іншими учасниками освітнього процесу.

Ще одним важливим аспектом є розширення функцій ІРЦ у напрямі профорієнтації та підготовки дітей з ООП до самостійного життя. Інклюзивно-ресурсні центри можуть стати ключовою ланкою у формуванні індивідуальних освітніх траєкторій дітей, що включатимуть не лише освітні цілі, а й соціальну адаптацію та підготовку до ринку праці. Розвиток таких функцій сприятиме забезпеченню права дітей з ООП на повноцінну участь у суспільному житті та їхній самореалізації.

Отже, перспективи розвитку ІРЦ повинні бути орієнтовані на комплексний підхід до забезпечення освітніх, соціальних та реабілітаційних послуг для дітей з ООП. Це вимагає вдосконалення нормативно-правового регулювання, підвищення кваліфікації фахівців, розвитку матеріально-технічної бази та активного використання інноваційних технологій. Реалізація зазначених заходів дозволить забезпечити рівний доступ до якісної освіти для всіх дітей з особливими освітніми потребами, сприяючи їхній успішній інтеграції в суспільство та розкриттю їхнього потенціалу.

Висновки. Інклюзивно-ресурсні центри відіграють важливу роль у забезпеченні якісної освіти

для дітей з особливими освітніми потребами. Проте для досягнення ефективної роботи ІРЦ необхідно вирішити низку проблем, серед яких основними є нерівномірність доступу, кадровий дефіцит, недостатнє фінансування та відсутність системи моніторингу. Виконання запропонованих рекомендацій дозволить підвищити якість послуг, що надаються, і сприятиме успішній соціалізації та інтеграції дітей з ООП у суспільство.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Т. В. Жук, Т. Д. Ілляшенко, Т. Д. Каменчук, А. Г. Обухівська, Г. В. Якимчук; за ред. А. Г. Обухівської, Т. Д. Ілляшенко. Організаційно-функціональні моделі інклюзивно-ресурсних центрів в умовах децентралізації (з досвіду роботи). 2022. С. 102–107.
2. Литовченко С.В. Ключові аспекти узагальнення результатів оцінювання та підготовки висновку Інклюзивно-ресурсного центру. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови, 1(15), С. 201–212.
3. Баранець Я. Методологія підготовки кадрів закладів освіти з інклюзивним навчанням. *Інноваційна педагогіка*. 2023. Вип. 57. Т. 1. С. 100–103. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2023/57/part_1/19.pdf (дата звернення 24.12.2024).
4. Полупанова Я.М. Організаційно-методичне забезпечення діяльності фахівців (консультантів) інклюзивно-ресурсних центрів в умовах викликів сьогодення. дис.доктор філософії : 016. Київ, 2023. 379 с.